

РОСІЙСЬКІ ДВОРЯНИ В ОСВОЄННІ ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ (кінець XVIII–XIX ст.)

У статті розглядається участь дворян, росіян за походженням, у процесах освоєння південноукраїнських земель Російської імперії наприкінці XVIII–XIX ст. та їх роль у господарському, адміністративному та культурному розвитку регіону.

Формування дворянської верстви на південноукраїнських землях супроводжувалось активними нобілітаційними та інкорпораційними процесами. На відміну від більшості інших регіонів Російської імперії, де регіональні дворянські спільноти утворювались на основі місцевої аристократії, на причорноморських землях формування дворянської верстви відбувалось переважно на основі новоприбулих, за рахунок різних потоків, зокрема етнічних переселенців, що зумовило особливості процесу утворення дворянства порівняно з іншими районами імперії. За етнічним складом південноукраїнське дворянство було досить строкатим. Тому завдання даної статті полягає у висвітленні ролі дворян – росіян за походженням, у процесах освоєння південноукраїнських земель Російської імперії наприкінці XVIII – XIX ст.

Дослідженню колонізаційних потоків на південноукраїнських землях, які на той час входили до складу Російської імперії, присвячено чимало літератури. За імперськими законами всі особи, які мали дворянський статус, автоматично вважались російськими дворянами, хоча вони були належні до різних етнічних груп. Однак, саме виокремлення російської етнічної групи серед дворянства краю, яке брало активну участь в його колонізації, досі не знайшло свого місця в історичних дослідженнях сучасників. Серед українських істориків, які тією чи іншою мірою торкалися досліджуваного питання, потрібно назвати В. Пірка, Д. Каюка, Н. Суреву. В цілому, питання місця та ролі дворян – росіян за походженням, в історії південноукраїнських земель Російської імперії потребують подальшого дослідження.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. частину дворянського загалу південноукраїнських земель становили росіяни. До другої половини 70-х рр. XVIII ст. їх кількість у регіоні була незначною. Лише поодинокі представники імперської верхівки ризикували осісти на небезпечному прикордонні. Одним із перших російських дворян-поселенців на південноукраїнських землях став бригадир Апочинін, який, скориставшись своїм службовим становищем (був комендантом фортеці Переволочна), самовільно заснував слободу в урочищах Тритузне та Майданці на Катеринославщині [1, 84]. Починаючи з 1764 р., російські дворяни (переважно офіцери) отримують земельні ділянки у південноукраїнських губерніях. Наприклад, цього ж року землю було надано підполковнику Ф. Циглеру (біля фортеці Св. Іоанна), відставному унтер-офіцерові С. Булгакову (поблизу фортеці Св. Олексія), генерал-майорові Ф. Мейстярову (напроти фортеці Білевської). Упродовж наступних років власниками земель-

них дач на Катеринославщині стали вдова полковника О. Денисова (напроти фортеці Св. Федора), майор Штоке (поблизу фортеці Св. Іоанна) [2, 11–12].

Картина докорінно змінилась після закінчення російсько-турецької війни 1768–1774 рр. У південний край переселилися військовослужбовці, цивільні чиновники, підприємці та просто шукачі пригод. Вони переселялися переважно з центральних губерній імперії. За підрахунками Н. Полонської-Василенко та В. Пірка, росіяни склали до 40% від загальної кількості дворян, які переселилися на південноукраїнські землі протягом першої половини XIX ст.

Серед нових власників південноукраїнських земель зустрічаються представники відомих російських дворянських родин. З кінця XVIII ст. серед дворян-землевласників виділяється Ю. Попов (правнук В. Попова, секретаря графа Г. Потьомкіна), князь М. Трубецької, граф О. Мусін-Пушкін та його дружина Любов Олександрівна (уроджена Кушелева-Безбородько), князі Волконські. Серед великих землевласників у Бессарабії назвемо представників таких відомих російських дворянських родин, як Абрамови, Бурські, Демидови, Сербінови.

У той же час серед переселенців було чимало осіб, які намагались використати сприятливі умови для зміни власного соціального статусу. У списках дворян Катеринославської губернії пізніше було виявлено вихідців з податних станів: Я. Андреев (із солдатських дітей), В. Іванов (прапорщик), В. Авілов (з майстрових дітей), П. Бойченко (з міщан) та інші. Серед мешканців Херсонської губернії також були претенденти [3].

Після приєднання Криму російське офіцерство й чиновництво досить цілеспрямовано опанувало півострів. Наприклад, серед землевласників Сімферопольського повіту, за даними 1805 р., майже 2/3 були російськими дворянами. Це статський радник Львов, генерал Висоцький, віце-адмірал Ушаков та інші [4, 24–40].

До Бессарабії перші російські чиновники прибули вже в період війни 1806–1812 рр. На чолі з сенатором, таємним радником С. Кушниковим та його наступником В. Красно-Мілашевичем вони займалися організацією адміністративного управління в Дунайських князівствах (Валахії та Молдавії), а потім і в Бессарабії. Частина з них потім продовжила службу в урядових установах Бессарабської області.

Однією з відомих у Кишиневі постатей того часу був росіянин, полковник Карнилович, якому вся Бессарабія зобов'язана гарними, ідеально виконаними планами земель краю. Під його головуванням землевпорядкувальними роботами у Кишиневі тривалий час займалися офіцери генерального штабу – брати Полторацькі, С. Лучинін, Ф. Роговський, барон Лівен, брати Зубови [5, 149].

Іноді переїзд до Бессарабії був вимушений і диктувався службовою необхідністю: переведенням на нове місце служби або прагненням отримати більш високу посаду. Бажаючих переселитися до Бессарабії у ті роки було небагато. О. Вельтман згадує: «Кишинів, як і вся Бессарабська область, особливо привабити до себе не могли, якщо когось доля направляла у ці краї. Той, хто був змушений їхати сюди, не без певного страху й побоювань збирався в дорогу до нового маловідомого краю, про який розповідали десятки всіляких жахів: про

нестерпну спеку; про степи, які кишать зміями, скорпіонами й тарантулами; про чуму та пропасницю...» [6, 20–21].

Аналогічні враження були й у П. Вігеля, який у 1823 р. писав, що служба в Бессарабії прирівнювалась до служби на Кавказі або в Сибіру, і той, хто прослужив у цих краях три роки, отримував із випередженням наступний чин; «...у багатьох чутки про Бессарабію відбивають бажання оселятися й служити тут... цей край відомий нам гірше, ніж Сибір» [7, 35].

Серед росіян, які зробили значний внесок у розвиток краю, потрібно виділити Бессарабського військового та цивільного губернатора, генерал-майора Павла Івановича Федорова, якого за масштабами його енергійної діяльності сучасники порівнювали з князем Г. Потьомкіним. Його двадцятирічна діяльність (1834–1854 рр.) – це ціла епоха в історії Бессарабії. Згадаємо деякі епізоди, пов'язані з діяльністю П. Федорова: 1835 р. у Кишиневі було засновано друкарню; 1836 р. – освячено Кафедральний собор у Кишиневі; 1839 р. – створено Бессарабську палату державного майна; побудовано дорогу від Кишинева до Бельць. У 1840 р. завдяки наполегливості П. Федорова між Акерманом та Овідію-полем відкрито пароплавне сполучення; в Бессарабії створено постійно діючу лісову варту для запобігання та боротьби з лісовими пожежами; 1841 р. у краї вперше впроваджено поштову службу.

Важливою ознакою європейського міста П. Федоров вважав наявність публічних закладів, засновником одного з яких він став у 1838 р. Його стараннями, за прикладом англійських клубів Петербурга й Москви, у Кишиневі було теж відкрито такий клуб. Кишинівський англійський клуб становив неформальне об'єднання представників родової аристократії. Стати членом клубу без належного титулу, навіть при значному багатстві, було неможливо [8, 42]. У клубі була організована спеціальна послуга – експрес-пошта, яка приходила за 8 днів і доставляла петербурзькі газети двічі на тиждень.

Діяльність П. Федорова була належним чином оцінена урядом: у 1841 р. він був уже в чині генерал-лейтенанта, а у відставку вийшов у чині генерала від інфантерії.

Упродовж XIX ст. відношення до Бессарабії поступово змінювалося і на початку XX ст. вона стала місцем перебування і постійного проживання значної кількості російських дворян. Для частини з них це було тимчасове місце проживання, й на зміну їм прибували нові. Решта знаті виходила у відставку і залишалася жити в Бессарабії, зберігаючи при цьому свою належність до дворянства тих російських губерній, де знаходились їхні родові маєтки. Багато чиновників зв'язали своє життя з краєм, особливо ті, хто отримав спадкове дворянство за військову або цивільну службу в Бессарабії. Вони отримували або купували тут землі, володіли нерухомістю в містах. В родовідній книзі дворян Бессарабської губернії майже чверть дворянських родів (110 із 468) складали росіяни або вихідці з Росії [9].

Серед росіян-землевласників у Бессарабії були також представники титулованих княжих родів: Волконські, Святополк-Мирські, графських родин – Петровські-Петрово-Соловово.

За даними Першого загальноросійського перепису населення 1897 р., у чотирьох південноукраїнських губерніях мешкало 81 157 дворян, які рідною мовою назвали російську. По губерніях це виглядало наступним чином: 36 393 дворянина мешкали у Херсонській губернії [10, 286], 18 086 осіб – у Таврійській [11, 274–275], 13 447 – у Катеринославській [12, 206], 13 231 – у Бессарабській [13, 226].

Порівняння даних перепису дозволяє стверджувати, що російська етнічна група була однією з найчисельніших серед дворянського загалу південноукраїнських губерній і складала в цілому по регіону понад 70 % від усієї кількості дворянської верстви. Найбільш русифікованими виявились Таврійська (майже 80%) та Херсонська (72%) губернії. Найбільша кількість спадкових дворян-росіян мешкали в Одесі (8 433 особи), Катеринославі (2 801 особа), Миколаєві (2 642 особи), Севастополі (2 478 осіб), Кишиневі (2 476 осіб).

Оцінюючи отримані дані, потрібно враховувати наступні фактори. По-перше, царський уряд, намагаючись зберегти свій вплив у нещодавно приєднаних землях, проводив політику відкритої асиміляції та русифікації місцевого населення. Перед місцевою аристократією постала споконвічна проблема вибору: або прийняти російську владу, імперську адміністративну систему, російську мову, культуру й отримати можливість увійти до складу привілейованої верстви імперії – російського дворянства, з подальшим отриманням влади, чинів, нагород, власності тощо; або дбайливо зберігати етнічні риси, однак при цьому забути про будь-яку підтримку з боку уряду, кар'єрне зростання, можливість збагачення. Тому цілком зрозуміло, що переважна більшість місцевого дворянства прийняла умови гри, яку запропонував уряд, поступово перетворюючись на консолідований привілейований стан.

По-друге, здійснюючи колонізацію нових земель, уряд насамперед робив ставку на своє, перевірене дворянство, роздаючи саме представникам російської дворянської верстви землі у причорноморських степах.

По-третє, культурно-освітня політика царизму не сприяла збереженню етнічних рис переселенців. Навпаки, насаджуючи на всіх рівнях російську мову, уряд гальмував розвиток місцевих мов, створював атмосферу негативного сприйняття будь-яких проявів етнічної належності. Навчання в освітніх закладах усіх рівнів велось виключно російською мовою, й, відповідно, дворяни, як найосвіченіший стан імперії, називали російську мову рідною.

По-четверте, слід пам'ятати про деякі неточності, а інколи й фальсифікації у матеріалах Першого загальноросійського перепису. Однак усе сказане вище в жодному разі не применшує внесок і роль російських дворян у соціально-економічному, адміністративно-політичному та культурно-освітньому розвитку причорноморських земель.

Як влучно помітив дослідник Д. Багалій, «...не потрібно суворо судити колоністів південноукраїнських земель. Одні з них зробили більше, інші – менше. Чимало було зроблено доброго, видатного, корисного. Чимало було й непривабливого, злого. Одні хотіли служити громадським інтересам, інші просто виконували свої обов'язки, треті шукали слави, а інші не відмовлялися від своєї користі.

Але ж, кінець кінцем справу було зроблено велику: зброєю та мирним заселенням придбано Новоросійський край і в ньому насаджена чимала культура» [14, 61].

Література

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (Далі – ЦДАВО). – Ф. 3806. Особистий фонд Н.Д. Полонської-Василенко (1901–1943 рр.). – Оп. 1. – Спр. 3. Рукопис монографії «Очерки по истории заселения Южной Украины в середине XVIII века» (1734–1775 рр.). – 118 арк.

2. ЦДАВО. Ф. 3806. – Оп. 1. – Спр. 1. Виписки з архівних матеріалів до теми «Заселение Южной Украины в середине XVIII в.». – 77 арк.

3. Державний архів Одеської області (Далі – ДАОО). – Ф. 1. Канцелярія Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора по військовій частині (1797–1853 рр.). – Оп. 218. – Спр. 3. О рядовых Херсонского полка Степане Бобеке и 13-го егерского Григории Минине с приложением на дворянство их грамоты (за 1804 р.). – 14 арк; Спр. 2. По рапорту шефа мушкетерского полка Кобле о дворянстве того полка рядового Прохорова (за 1805 р.). – 4 арк; Спр. 8. О дворянстве вахмистра В. Гинтера (за 1808 р.). – 8 арк.

4. Ведомость Акмечетского уезда о количестве и принадлежности земли (август 1802 г.) // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – 1896. – № 25. – С. 145–158; № 26. – С. 24–40.

5. *Халиппа И.Н.* Город Кишинев времен жизни в нем А.С. Пушкина : Примечания к «Плану старого Кишинева» / И.Н. Халиппа // Труды Бессарабской губернской архивной комиссии. – Кишинев: Типография Э. Шлиомовича, 1900. – Т. 1. – С. 97–171.

6. *Вельтман А.* Воспоминания о Бессарабии / А.Ф. Вельтман // Русский вестник. – 1893. – № 12. – С. 16–44.

7. *Вигель Ф.Ф.* Замечания на нынешнее состояние Бессарабии // [Соч.] Филиппа Филипповича Вигеля – М.: Унив. тип., 1892. – (Прил. к журн. «Русский архив» – 1893 – № 3).

8. *Халиппа И.Н.* Основные исторические данные о Бессарабии / Иван Николаевич Халиппа // Труды Бессарабской губернской архивной комиссии. – Кишинев: Паровая типо-литография Ф.И. Кашевского, 1902. – Т. II. – С. 11–119.

9. Алфавитный список дворянских родов Бессарабской губернии, внесенных в дворянскую родословную книгу по 1-е января 1911 года. – Кишинев: Губернская типография, 1912. – 48 с.

10. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Изд. Центр. стат. ком. МВД; [Под ред. Н.А. Тройницкого]. В 89 т. – Т. XLVII: Херсонская губерния. – 1904. – 362 с.

11. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: Т. ХНІ : Таврическая губерния. – 1904. – 302 с.

12. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: Т. XIII : Екатеринославская губерния. – 1904. – 340 с.

13. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: Т. III : Бессарабская губерния. – 1905. – 312 с.

14. *Багалій Д.І.* Заселення Південної України (Запоріжжя й Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку / Д.І. Багалій. – Х.: Вид-во «Союз» Харк. кредит. союзу кооперативів, 1920. – 102 с.